

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано особливості соціалізації в проблемній сім'ї. Досліджується специфіка компонентів структурно-функціональної моделі соціалізації дитини в проблемній сім'ї за результатами емпіричного соціально-психологічного дослідження. Обґрунтовується запропонована модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї, що відображає широкий спектр чинників (від загальносуспільного значення до рівня конкретних актів взаємодії в родині), що визначають успішність та ефективність соціалізації в проблемній сім'ї. Доводиться, що найбільш вагомими аспектами соціалізації в проблемній сім'ї є переважання типу репродукції сімейного досвіду та засвоєння типу конфігурації сімейних стосунків, що визначають позитивний чи негативний перебіг соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Ключові слова: *проблемна сім'я, соціалізація, соціалізація в проблемній сім'ї, соціалізувальний вплив сім'ї.*

Постановка проблеми. Сімейна взаємодія реалізується перш за все в певних типах взаємодії, що передбачають перевагу тих чи тих поведінкових патернів у поведінці членів сім'ї. Переважаюча конфігурація стосунків у сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами, історіями), що задають характер стосунків членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу в 60–70-ті роки минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних та постінформаційних суспільствах, де панівними стають ідеологія та методологія постмодерну, за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т. ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності і невизначеності. Адже в цих умовах традиційна сім'я фактично занурюється в стан кризи. Не випадково багато які дослідники сім'ї (і як традиційного феномена, і як одного із суспільних явищ часів постмодерну) акцентують увагу на негативних процесах у ній, на послабленні і навіть на кризі сім'ї як соціального інституту тощо, причому в цьому питанні думки дослідників як із високорозвинених країн, так і з країн “третього світу” є досить одноставними.

Сім'я має не лише надзвичайно великий вплив на розвиток і формування дитини, з одного боку, як особистості і автора свого життя, а з другого – як соціальної істоти, як суб'єкта соціального буття, а й усі необхідні, сформовані в історичному часі ресурси та інструменти для реалізації цього впливу.

Від сім'ї залежать актуалізація і розвиток успадкованих дитиною властивостей і якостей (біологізація), а також прищеплення тих рис і якостей, які є актуальними для дитини на певному етапі її дорослішання і яких очікує від неї її близьке й віддалене соціальне оточення. З одного боку, в родині повною мірою можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні загальмовуватися, а з другого – все може бути навпаки: при потуранні в гіпертрофованій формі може виявитися все те, що є неприпустимим для життя серед людей і адаптації в соціальних реаліях суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-

психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (Дж. Мід, М. Мід, Дж. Роттер, І.С. Кон, В.В. Москаленко, О.В. Петрунько, В.О. Татенко та ін.) [2; 3; 4; 5; 7]. Зокрема, значний внесок у розробку цього питання зробили представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального наочування дітей з їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковіц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер) [5; 7]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування статевої ідентифікації дітей в родині (І.С. Кон, О.В. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї та іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального наочування дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розробку проблематики сімейної соціалізації і представників інших наукових напрямів, серед яких, зокрема, Н. Смелзер (аналізував становлення самооцінки дітей); К.М. Стокер, С.М. Макхоул (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьорзіч (взаємодія "батьки – діти"); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. Своєю чергою, представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід з його концепцією ролівої соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Дж. Мартін, Дж. Роттер, Л. Маккобі). Зокрема, в рамках цього напрямку досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 7].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення особливостей соціалізації особистості дитини в проблемній сім'ї, обґрунтування запропонованої структурно-функціональної моделі соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Важливим питання є вивчення особливостей функціонування проблемних сімей та їх інтеракцій, як їх визначає видатний соціальний психолог Дж. Мід – безпосередніх міжособистісних комунікацій. Комунікація є основою для здійснення соціалізувальних впливів сімейного середовища на дитину. Адже особливості функціонування сімейної системи, внутрішні та зовнішні її інтеракції є найбільш вагомим чинником соціалізації дитини в проблемній сім'ї. Це пояснюється нами через поняття конфігурації взаємодії, запропонованого вітчизняною дослідницею сім'ї К.В. Седих. Конфігурація визначається як символічна модель типу взаємодії, перенесена із інтеріндивідуального простору в інтраіндивідуальну реальність. Засвоєння конфігурації взаємодії в сім'ї, імовірно, є інтрапсихічним механізмом засвоєння та використання досвіду, що в проблемній сім'ї може бути іншим.

Припускаємо, що специфіка організації взаємодії в проблемних сім'ях полягає в наступному: по-перше, інтеріоризуючись у вигляді конфігурації сімейної взаємодії у свідомості дитини, задає їй патерни поведінки (на соціальному, міжособистісному та навіть на фізіологічному рівні репродукції соціалізувальних впливів); по-друге, ці конфігурації є результатом засвоєння соціалізувального досвіду дитини у проблемній сім'ї і в майбутньому визначають властивий дитині тип репродукції сімейних відносин. Таким чином, вивчення особливостей конфігурацій взаємодії в проблемній сім'ї дає нам можливість виявити й описати механізми соціалізувальних впливів у проблемній сім'ї.

З огляду на вищезазначене важливим є питання про визначення категорії проблемних сімей у формальному та змістовому аспектах. З одного боку, для чіткої диференціації сімей і можливості їх включення до експериментальної групи нами були обрані ті сім'ї, що перебувають на обліку у Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області (далі по тексту – ЦСССМ). Це і стало формальним критерієм відбору сімей до експериментальної групи. Змістовно проблемні сім'ї розглядалися як такі, що в першу чергу є дисфункціональними, тобто мають порушення функціонування сімейної системи. Така змістова інтерпретація специфіки проблемної сім'ї уможливила відбір

методичних засобів для її вивчення. За цими критеріями експериментальну групу склали 275 сімей. Дослідження проводилось протягом

Для порівняння порушення функціонування сімейної взаємодії нами були включені показники дослідження представників контрольної групи, яку склали 250 сімейних пар, що визначені нами як нормально функціонуючі (ці сімейні пари не перебувають на обліку в ЦСССМ і, судячи з первинної бесіди, не мають проблем функціонування).

Для дослідження механізмів соціалізувальних впливів, які діють у проблемних сім'ях нами розроблено та реалізовано програму дослідження, яка включала в себе два етапи:

1. Вивчення особливостей конфігурації сімейної системи проблемної сім'ї, що передбачало використання методики "Просторова соціограма сім'ї" (К. Герінг). Застосування цієї методики дало змогу виявити параметри сімейної системи проблемної сім'ї, що відображають порушення її функціонування і чинять вплив на соціалізацію дитини, формування способу репродукції її сімейного досвіду. Особливістю застосування цієї методики є розширений аналіз структури контактів та емоційних зв'язків дитини з дисфункціональною та нормально функціонуючою сім'єю. Розширений аналіз передбачає розгляд стосунків дитини не лише у сім'ї, а і з урахуванням її найближчого соціального оточення – друзів, вчителів, сусідів тощо.

2. Вивчення змістових аспектів соціалізації дитини в проблемній сім'ї (сімейних правил, історій, міфів), що передбачало застосування напівструктурованого інтерв'ю з метою отримання сукупності емпіричних даних про всі категорії соціалізувальних впливів на дітей із проблемних сімей для проведення подальшої їх кластеризації. Виокремленні кластери відобразатимуть змістові аспекти соціалізації дитини у проблемній сім'ї.

Отже визначена нами за результатами теоретичного аналізу наукових джерел структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї, що складається з 5 компонентів, була певним чином емпірично досягнена в процесі дослідження. Зокрема, проведення методики "Просторова соціометрія сім'ї" (К. Герінг) та інтерв'ю з подальшим кластерним аналізом отриманих даних дало можливість змістовно наповнити компоненти даної моделі наступним чином.

Перший компонент – соціальні системи більш високого рівня організації – в емпіричному плані даний компонент моделі представлений частково. Зокрема, мова йде про визначені у процесі аналізу сімейних стабілізаторів ознаки впливу соціуму на сімейні міфи, правила та проблеми. Так, визначено, що представникам проблемних сімей властиве переважання таких сімейних проблем як "звинування соціуму у проблемах в такій категорії сімей" ($\phi^*=7,46, p \leq 0,01$), "звинування держави у проблемах сімейного життя" ($\phi^*=3,4, p \leq 0,01$), що відображають вплив загальних чинників соціального середовища на функціонування проблемної сімейної системи (табл. 1).

Таблиця 1

**Вираженість сімейних проблем у проблемних сім'ях та сім'ях,
які нормально функціонують, %**

Сімейна проблема	ЕГ	КГ	ϕ^*
не вистачає грошей	42	35	1,65*
батько руйнує сім'ю	37	8	8,39**
мати руйнує сім'ю	5	0	5,16**
дитина руйнує сім'ю	9	0	6,96**
інші члени сім'ї дезорганізують життя	15	8	2,53**
батьки (разом) не приймають участь у житті сім'ї	9	0	9,96**
забагато обмежень для дитини	6	5	0,5
соціум винний в проблемах	29	8	7,46**
державна і суспільний устрій винні в проблемності	27	15	3,4**

складно вирішити побутові проблеми	22	23	0,27
постійні хвороби одного з сім'ї	19	15	1,22
діти змінилися – їх складно виховувати	3	18	6,04**
складно достатньо часу виділити на сім'ю через роботу	7	21	4,76**

Також, даний компонент виражається в переважанні сімейного правила “є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися” ($\varphi^*=10,89$, $p\leq 0,01$) серед представників контрольної групи, що відображає більшу орієнтованість таких досліджуваних на загальноприйняті у суспільстві сімейні цінності та норми взаємодії (табл. 2).

Таблиця 2

**Вираженість сімейних правил у проблемних сім'ях та сім'ях,
які нормально функціонують, %**

Сімейні правила	ЕГ	КГ	φ^*
слово батьків недоторканне	36	22	3,56**
кожен окремо	39	4	10,82**
коли вигідно – виховую	28	3	8,77**
діти і батьки проводять час разом	3	24	7,73**
діти повинні проводити мало часу з друзями	2	11	4,48**
діти не повинні проводити багато часу в інтернеті	3	35	10,5**
діти повинні займатися саморозвитком	10	25	4,61**
діти і батьки проводять відпочивають разом	7	32	7,63**
діти і батьки відвідують спільні свята	2	28	9,5**
діти і батьки виконують разом домашні справи	3	38	11,21**
батьки поважають думку дітей	1	5	2,87**
діти поважають слово батьків	1	42	13,84**
у кожного є свої межі, які не порушуються	0	12	8,08**
діти завжди виконують доручення батьків	0	35	14,48**
є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися	0	21	10,89**

Вивчення показників другого компоненту – змістові аспекти функціонування проблемної сімейної системи – дало можливість таким чином охарактеризувати його складові:

1) за результатами вивчення патернів взаємодії в сімейній системі визначено, що проблемним сім'ям властиве переважання “Опосередкованого” та “Конфліктного” патернів взаємодії;

2) особливості сімейних стабілізаторів проблемної сім'ї. В емпіричному дослідженні даний параметр виявився в перевазі сімейних проблем нестачі грошей ($\varphi^*=1,65$, $p\leq 0,05$), руйнування стосунків у родині через поведінку батька ($\varphi^*=8,39$, $p\leq 0,01$), руйнування сімейного життя через поведінку матері ($\varphi^*=5,16$, $p\leq 0,01$), порушення функціонування родини через поведінку дитини ($\varphi^*=6,96$, $p\leq 0,01$), порушення сімейного життя через те, що інші члени родини намагаються внести в нього свої корективи ($\varphi^*=2,53$, $p\leq 0,01$), звинувачення соціуму в проблемах у такій категорії сімей ($\varphi^*=7,46$, $p\leq 0,01$), звинувачення держави у проблемах сімейного життя ($\varphi^*=3,4$, $p\leq 0,01$).

Визначено, що зміст даного компоненту також складають такі історії проблемних сімей як: “батьки так робили, ми так робимо” ($\varphi^*=3,21$, $p\leq 0,01$), “батьки так робили, не хочу так робити” ($\varphi^*=6,39$, $p\leq 0,01$), “батьки не звертають увагу на дитину і вона вирішує все сама, стає самостійною” ($\varphi^*=13,95$, $p\leq 0,01$), “через відсутність нормального виховання дитина стала більш адаптивною” ($\varphi^*=16,55$, $p\leq 0,01$). Досліджувані із проблемних сімей відзначили такі правила: “слово батьків недоторканне” ($\varphi^*=3,56$, $p\leq 0,01$), “кожен окремо” ($\varphi^*=10,82$, $p\leq 0,01$), “коли вигідно – виховую” ($\varphi^*=8,77$, $p\leq 0,01$), представники проблемних сімей більше схильні до використання міфів “виживаємо як

можемо” ($\varphi^*=4,67$, $p\leq 0,01$), “діти отримують школу життя” ($\varphi^*=7,19$, $p\leq 0,01$), “заручники обставин” ($\varphi^*=7,59$, $p\leq 0,01$), “все буде добре” ($\varphi^*=4,14$, $p\leq 0,01$) та “нам допоможуть” ($\varphi^*=6,19$, $p\leq 0,01$);

3) особливості виконання ролі чоловіка та дружини в цій сімейній системі. Зокрема, під час кластерного аналізу виявлено, що порушення функціонування матері в проблемній сім'ї призводить до генералізації проблем соціалізації, натомість порушення виконання ролі батька викликає утворення коаліції матері та дітей, спрямованої на створення специфічних стосунків проти батька як “ідентифікованого пацієнта” дисфункціонування сім'ї;

4) альянси та коаліції членів родини, що свідчать про їх прагнення дистанціюватися від певних інших членів. Визначено, що представники проблемних сімей характеризуються переважанням коаліції матері з дитиною проти батька ($\varphi^*=5,41$, $p\leq 0,01$), батьківської діади проти інших членів родини ($\varphi^*=5,11$, $p\leq 0,01$) (табл. 3).

Таблиця 3

Показники коаліцій проблемних та нормально функціонуючих сімей, %

Коаліції	ЕГ	КГ	φ^*
мати з дитиною проти батька	25	8	5,41**
батько з дитиною проти матері	2	2	0
батьківська діада проти інших членів	15	3	5,11**
діада і дитина проти інших	7	19	4,19**
дитина з бабусею проти батьків	12	13	0,36
мати з бабусею проти батька	8	11	1,16
інші види коаліцій	5	4	0,55
відсутність коаліцій	26	40	3,42**

У проблемних сім'ях утворення коаліцій, переважно, має ознаки: емоційної інтеграції матері з дитиною проти батька (який часто виступає “носієм симптому” і погіршує життя родини шляхом адикцій, протиправної поведінки, “самоусунення” від сімейних справ, тощо); або “емоційного відмежування” батьківської діади від сімейних справ;

5) самоізоляція батьків – специфічний феномен, виявлений нами за результатами емпіричного дослідження, коли батьки, базуючись на певних міфах та специфічним чином побудованих уявленнях, стверджують про власну неможливість реалізувати батьківську функцію з різних причин, хоча насправді в основі такої поведінки лежать безвідповідальність, адиктивні потяги, інша мотивація, нівелювання цінностей сімейного життя і батьківства, тощо.

Третій компонент моделі – структурні аспекти проблемної сімейної системи – у процесі емпіричного дослідження виявився таким чином.

1) тип конфігурації сімейної взаємодії. Зафіксовано переважання конфігурацій “Опосередкованого” та “Конфліктного” ($p\leq 0,01$) типів в проблемних сім'ях (табл. 4).

Таблиця 4

Типи конфігурацій сімейної взаємодії в проблемних сім'ях, %

“Павутиння”	“Альянсно-коаліційний”	“Сонечко”	“Опосередкований”	“Конфліктний”
0	15	0	27	58

2) емоційна дистанція членів сім'ї у взаємодії. Представникам проблемних сімей більше притаманна далека ($\varphi^*=8,77$, $p\leq 0,01$) та різна ($\varphi^*=11,726$, $p\leq 0,01$) дистанція між членами сім'ї. Дітям з проблемних сімей властиве переважання далекої дистанції з

матерями ($\chi^2=15,32$, $p\leq 0,01$), батьками ($\chi^2=13,26$, $p\leq 0,01$), братами ($\chi^2=8,94$, $p\leq 0,05$), сестрами ($\chi^2=9,22$, $p\leq 0,05$) та дідусями ($\chi^2=11,95$, $p\leq 0,01$).

3) характеристика меж сім'ї – нами визначено, що проблемні сім'ї, на відміну від поширеної точки зору, характеризуються відкритими межами сімейної системи. Але відкритість цих меж має специфічний характер – вони відкриті не як у гармонійній відкритій системі (для обміну досвідом та інформацією з їх подальшою інтеграцією до досвіду всередині системи), вони відкриті через відсутність балансу стосунків всередині сім'ї, через порушення емоційних зв'язків батьків з дитиною, і дитина вимушена, виходячи за межі сімейної системи, знаходити емоційну підтримку, соціалізувальні впливи тощо;

4) дезінтеграція членів сімейної системи, адже за результатами кластерного аналізу виявлено, що члени проблемних сімей не усвідомлюють себе як єдину систему, вони виступають сукупністю людей, що не об'єднані спільними ідеями поглядами. За такої ситуації дитина не відчуває психологічної єдності з батьківською діадою, що негативно позначається на її емоційному розвитку.

Четвертий компонент моделі – модуси проблемної сім'ї – виражається у двох модулях – позитивному і негативному. Так, узагальнення результатів емпіричного дослідження дало можливість виявити два модуси проблемної сім'ї – позитивний і негативний. У негативному модусі проблемна сім'я розуміється нами як така, де порушені міжособистісні стосунки, викривлена емоційна дистанція між членами сім'ї, відсутні стійкі емоційні зв'язки між батьками і дитиною, зафіксовано відчуження дітей від батьківської діади. У такому модусі проблемна сім'я виступає як власне дисфункціональна, така, що не спроможна забезпечити ефективну соціалізацію дитини.

В іншому модусі – позитивному – проблемна сім'я розуміється нами вперше. Мова йде про те, що відсутність емоційних контактів, порушення стосунків дитини з батьками, їх самоізоляція від виховання призводять до необхідності дитини виявляти самостійність, приймати рішення самій та втілювати їх у життя. При цьому оцінка результатів ефективності таких рішень, що виражаються в певних поведінкових програмах, здійснюється дитиною не відповідно до заданого патерну батьків ("правильно" чи "неправильно"), а відповідно до спроможності певної поведінки задовольнити ті потреби, на які вона націлена. Дитина при цьому вимушена змінювати поведінку у разі її невідповідності заданій меті, що виражається у підвищенні гнучкості та адаптивності дитини. Тобто нами виявлена ситуація, коли в проблемній сім'ї порушення стосунків між батьками та дитиною призводить до позитивного наслідку – стимуляції самостійності дитини та підвищення адаптивності її поведінки. Це і дало нам можливість визначити позитивний модус проблемної сім'ї.

П'ятий компонент – базовий механізм соціалізації дитини в проблемній сім'ї – відображає механізм засвоєння патернів і конфігурацій взаємодії з дитиною у спілкуванні з батьками та їх подальше використання. Важливим аспектом постає сутність процесу засвоєння патернів і конфігурацій, їх інтеріоризації та подальшого використання. У запропонованій структурно-функціональній моделі показано, що дитина засвоює і використовує досвід відповідно до одного з типів репродукції сімейного досвіду. Так, за результатами емпіричного осягнення сутності соціалізації в проблемній сім'ї виділено три типи репродукції сімейного досвіду дитиною:

1) реплікативний, коли вона повністю некритично відтворює модель стосунків батьківської сім'ї;

2) тип часткового відтворення, коли дитина негативно ставиться до сімейного досвіду, але не має ресурсів для побудови іншого патерну поведінки – відтворює конфігурації та патерни частково;

3) тип реалізації протилежної взаємодії і патернів, коли дитина надмірно критично ставиться до сімейного досвіду і реалізує протилежну стратегію, будує взаємодію у своїй сім'ї за іншим критерієм.

Важливим аспектом п'ятого компонента моделі є чинник, який визначає вибір того чи іншого типу репродукції досвіду. Ми називаємо цей чинник рівнем критичності, під яким розуміємо сукупність когнітивних та емоційних процесів, що дозволяють дитині на основі єдності аналізу (когнітивна складова) та почуттєвої рефлексії (емоційна складова) виносити судження про доцільність чи недоцільність повторення сімейного досвіду.

Висновки. Тож, запропонована модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї відображає широкий спектр чинників (від загальносуспільного значення до рівня конкретних актів взаємодії в родині), що визначають успішність та ефективність соціалізації в проблемній сім'ї. Найбільш вагомими аспектами соціалізації в проблемній сім'ї, відповідно, запропонованій моделі, є переважання типу репродукції сімейного досвіду та засвоєння типу конфігурації сімейних стосунків, що визначають позитивний чи негативний перебіг соціалізації дитини в проблемній родині.

Запропонована структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї дає можливість пояснити ті параметри сімейної системи, що визначають характер соціалізувальних впливів на дитину у такого роду сім'ях. Відповідно, зміна чи модифікація певного компонента у рамках цієї моделі призводить до змін у процесі соціалізації дитини, вибору нею типу репродукції сімейного досвіду.

1. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
2. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва : Наука, 1988. 270 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. Київ : Укр. центр духовної культури, 2000. 416 с.
4. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
5. Петрунько О. В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2008. Т. 15. Ч. 2. С. 117–124.
6. Сєдих К. В. Психологія сім'ї. Київ : Академія, 2017. 192 с.
7. Склярук А. В. Соціалізувальні можливості сім'ї. *Проблеми сучасного педагогічного образования. Серія : Педагогіка и психологія*. 2015. Вип. 48. Ч. 3. С. 285–293.